

Sami Faltas*

Een schip op strand, een bakken in zee?

Wie een pleidooi wil houden voor de geleidelijke omschakeling van militaire op civiele produktie in Nederlandse wapenbedrijven komt in de verleiding *RSV* tot kroongetuige te maken.

Wij weten dat het mislukte scheepsbouwconcern onder meer in de wapenproduktie een uitweg uit zijn moeilijkheden zocht, dat het militaire bedrijf niet het succes heeft opgeleverd dat *RSV* ervan verwacht had en dat naarmate de overige activiteiten van het concern terugliepen het wapenwerk een steeds belangrijker plaats ging innemen. Uiteindelijk ontstond een situatie waarin de overheid onder enorme druk kwam te staan om of ontoelaatbare wapenexporten door de vingers te zien, of voor extra defensieorders te zorgen, of allebei. Precies de toestanden waar kritici van de wapenindustrie al jarenlang voor waarschuwen. Wij hebben gelijk gekregen. En wat schieten wij ermee op?

In Schiedam knokken arbeiders, gemeenteraadsleden en vakbondsbestuurders om de voormalige *RSV*-werf *Wilton-Fijenoord* open te houden. Orders voor oorlogsschepen, het enige produkt waarop de nieuwbouwafdeling is ingesteld, zijn er niet, want de Nederlandse marineorders worden aan andere werven toegekend, de sprong naar de exportmarkt is mislukt en de regering heeft geen zin meer in schandalen rond wapenleveranties aan 'parialanden' als Taiwan. Waarom heeft men in Schiedam systematisch nagelaten om plannen voor andere, civiele produkties te maken, terwijl het al geruime tijd slecht ging op de militaire markt?

Waarom blijft het vraagstuk van omschakeling in de wapenindustrie een *diskussiethema*, in plaats van *onderwerp van bedrijfsbeleid en industriepolitiek* te worden?

In dit artikel wordt een poging gedaan de laatstgenoemde vraag te beantwoorden en ideeën voor een meer effectieve benadering te ontwikkelen.

Concernvorming en militarisering bij RSV

Een van de belangrijkste redenen van de *Rijn-Schelde*-groep om destijds een fusie met *Verolme* te willen aangaan was het verlangen

* Vrije Universiteit, Amsterdam.

om haar monopolie met betrekking tot de bouw van oorlogsschepen te beveiligen. Bij de concernvorming moest afgesproken worden dat de Rijn-Schelde-werven de aangewezen bouwplaatsen voor marineschepen zouden zijn.¹

Dat is inderdaad gebeurd; de commissie-Winsemius wees *De Schelde* als bouwwerf voor bovenwaterschepen en de *RDM* als onderzeeboot-specialist aan. Verolme, maar ook de op marinegebied meer ervaren werf *Wilton-Fijenoord*, vielen buiten de prijzen. Dat was bekend. Maar pas nu, bij de RSV-enquete, is bekend geworden hoezeer de bewuste keus voor militaire produktie heeft bijgedragen aan het besluit om één RSV-concern te formeren.

Wilton-Fijenoord heeft zich al vroeg verzet tegen het feit dat de werf van marinewerk was uitgesloten en oriënteerde zich direkt op de exportmarkt voor oorlogsschepen, waar men in 1975 met de Indonesische korvettenopdracht een doorbraak leek te maken. De regering, die hierbij veel hand- en spandiensten had verleend, gaf Wilton-Fijenoord een jaar later bovendien een opdracht voor twee Nederlandse marinefregatten. Deze order was met twee jaar vervroegd en van de Schelde naar Wilton-Fijenoord verplaatst, om de werf te helpen "overleven tot betere tijden zijn aangebroken", aldus de verantwoordelijke bewindsman voor materieel, Stemerding.² Hiermee week het kabinet-Den Uyl af van de taakverdeling die in de scheepsbouw was afgesproken en hielp men een aanzienlijke extra-kapaciteit voor de bouw van oorlogsschepen te realiseren, die noodzakelijkerwijs van de export afhankelijk zou zijn. Die beslissing, die in 1976 in Schiedam met gejuich is ontvangen, heeft de werf in zijn foute koers doen volharden.

Wat moet Wilton bouwen?

Na 1976 zijn er nog mogelijkheden geweest om van koers te veranderen. Het afspringen van de zeker geachte miljardenorder uit Iran in 1978/1979 was daarvoor een geschikt moment. Het gebeurde echter niet. Ondernemers, ministers, vakbondsbestuurders en werknemers bleven — met enkele uitzonderingen — het fantoom van de vette wapenorders achternajagen.

Hoe langer deze laatste uitbleven, hoe wanhopiger men werd. Toen de nood bijzonder hoog werd, werd de druk op de regering om ontoelaatbare wapenexporten toch toe te staan opgevoerd, wat ons de Taiwan-order opleverde. Maar in 1982 was de bereidheid van de regering om het exportavontuur van de marinewerven tegen beter weten in te blijven steunen ten einde. De geldkraan voor de nieuw-

1. Dr J. de Vries, ex-president-kommissaris van Rijn-Schelde en van RSV, tijdens de parlementaire enquete op

21 maart 1984. *NRC-Handelsblad*, 22-3-'84.

2. ANP-telex, 4 oktober 1977.

bouw van Wilton-Fijenoord ging dicht. Het balletje dat oud-RSV-direkteur Bout over oorlogsschepen voor Zuid-Afrika opgooide liet de regering wijselijk gaan,³ en trek in een tweede Taiwan-affaire had men evenmin, de eerste was erg genoeg geweest.

Ook Van Aardenne had nu begrepen, dat het met de Nederlandse marineschepen op de internationale markt niets zou worden. De regering was alleen bereid een marinebouwcapaciteit overeind te houden die overeenkomt met de behoeften van de Koninklijke Marine, bij De Schelde en de RDM.

Wat moet Wilton, helemaal ingesteld op de bouw van oorlogsschepen, nu bouwen? Plannen voor andere produkten en markten zijn er praktisch niet en het geld dat in de ontwikkeling van dergelijke projecten geïnvesteerd had kunnen worden is weg, onder andere verdwenen in mislukte energieprojekten. Initiatieven om hoe dan ook het bedrijf open te houden verdienen waardering, maar zonder het razendsnel ontwikkelen van nieuwe activiteiten zou het openhouden van de nieuwbouwafdeling weggegooid geld zijn. Ik vrees, dat het voor dit bedrijf gewoon te laat is.

Hoe is nu de situatie bij de bevoorrechte werven? De Schelde en de RDM staan er alleen beter voor in die zin, dat *zij* nog enig respijt hebben om aan de ontwikkeling en versterking van civiele activiteiten te werken, omdat zij nog enkele jaren met Nederlandse marineorders toekunnen. Als het bouwprogramma van de Koninklijke Marine over enige tijd is afgewerkt, kunnen De Schelde en de RDM in dezelfde krisissituatie terechtkomen als waarin Wilton-Fijenoord nu verkeert.

Konversie: discussie en praktijk

Er is inmiddels in het kabinet één bewindsman, die het gevaar van militarisering in de industrie heeft ingezien. Staatssecretaris *Van Houwelingen*, die f 1,3 mrd voor de laatste reddingsoperatie van de marinewerven moest uittrekken, lijkt vastbesloten dat hem dat geen tweede keer overkomt. Hij bepleit in het kabinet het instellen van een ambtelijke kommissie om de mogelijke omschakeling van militaire op civiele produktie te bestuderen, maar vindt daarbij vermoedelijk Van Aardenne tegenover zich. Van deze minister is bekend, dat hij konversiepolitiek onzin en konkurrentievervalsing vindt.

Overigens is Van Houwelingen geen pacifist geworden. Hij heeft niets tegen succesvolle wapenfabrikanten, integendeel. Hij wil Nederlandse wapenbedrijven meer bij defensieorders betrekken en andere NAVO-markten voor hen openen.

Niet alleen op het ministerie van Defensie, maar ook in de vak-beweging neemt de belangstelling voor omschakeling in de wapen-

industrie toe. Medio mei organiseerde de *Industriebond FNV* een conferentie voor werknemers uit de wapenbedrijven, waar het vraagstuk van conversie aan de orde kwam.

De linkse politieke partijen bepleiten in de een of andere vorm initiatieven om de wapenproductie op civiele werkzaamheden te oriënteren.

Ekonomen en politikologen, niet alleen van linksen huize, interesseren zich in toenemende mate voor het vraagstuk van de wapenindustrie en de vredesbeweging en de kerken. Uit die hoek werd in 1981-1983 een studie over bewapening en werkgelegenheid in Nederland gefinancierd. Het boek van Jim Louisse⁴ dat daaruit voortkwam, speelt een belangrijke rol in de wetenschappelijke en politieke discussie over dit thema.

Kortom, het gaat goed met de discussie over conversie – maar slecht met de praktijk. Nergens wordt het ontwikkelen van civiele alternatieven voor militaire productie bij de bepaling van het beleid betrokken. Niet bij de ondernemers in de wapennijverheid, niet bij de overheid en niet bij de *Industriebond*. Zolang dit niet verandert, blijft omschakeling van de wapenindustrie een links stokpaardje. Leuk om te berijden, maar het brengt je geen stap vooruit.

Achtergronden

De reden waarom de discussie over conversie tot nu toe zo weinig praktisch effect heeft gehad is niet in eerste instantie een gebrek aan goede argumenten. De morele, politieke en economische kritiek op toenemende wapenproductie en wapenexport bevat sterke elementen, die in steeds wijdere kring aanvaard worden.

Wij zullen echter verder moeten kijken dan de kritiek op de bewapening. Er zijn in Nederland ongeveer 15.000 mensen die direkt aan de productie van militair materieel werken, maar er zijn 900.000 werklozen. Dan doet het onwettelijk aan, om die militaire werkgelegenheid ter discussie te stellen. Bovendien zijn wapenbedrijven vaak relatief succesvolle onderdelen van uitgesproken krisissektoren, zoals de scheepsbouw. In die gevallen lijkt het enig alternatief voor wapenproductie langdurige werkloosheid en dan is de keuze voor de meeste mensen niet moeilijk te maken. Vandaar dat het je in Schiedam meestal niet in dank werd afgenomen als je over de wapenproductie kwam zeuren.

Om de impasse te doorbreken, lijkt het belangrijk om steeds meer de aandacht te richten op het ontwikkelen en versterken van civiele industrieën, die onder meer kunnen dienen als alternatief voor het

4. W.J. Louisse, *Bewapening en werkgelegenheid. Gevolgen van een vermindering van de defensie-uitgaven*

voor de Nederlandse wapenindustrie, OSACI, Amsterdam 1983.

wapenwerk maar toch vooral bedoeld zullen zijn om de structuur van de Nederlandse industrie te versterken, werkgelegenheid te scheppen en in maatschappelijke behoeften te voorzien. De voorbeelden zijn bekend: energieapparatuur, off-shore-techniek, andere maritieme technieken, openbaar-vervoersystemen enzovoorts.

Bij het streven dergelijke ontwikkelingen te bevorderen, moeten de tegenstanders van het wapenbedrijf een paar gegevens in het oog houden.

Beslissingen over wat een bedrijf produceert en voor welke markten zijn typische ondernemersbeslissingen, waarop wel een zekere invloed, maar geen medezeggenschap mogelijk is.

Bovendien hebben dergelijke beslissingen gevolgen voor het werk van de onderneming gedurende een reeks van jaren. De beslissing kan van een vooruitziende blik getuigen of kortzichtig zijn, gebaseerd zijn op goede of op foute informatie, maar in alle gevallen wordt voor verscheidene jaren vastgelegd wat de activiteiten van de onderneming zullen zijn. Wezenlijk ander werk is vrijwel uitgesloten.

Dat betekent, dat de planning van de ondernemer bepaalt wat de onderneming in de komende jaren, als het goed gaat, zal doen. Het ligt dus voor de hand, dat wanneer anderen willen proberen in die activiteiten verandering te brengen, zij zich in eerste instantie op *deze planning* richten. Het ligt ook voor de hand, dat zij die vooral via de markt zullen proberen te beïnvloeden.

De markt

Nu luidt de eenvoudigste benadering tot het omschakelen van de wapenindustrie als volgt. De ondernemer richt zich naar de *markt*. Kan hij veel wapens afzetten en daaraan verdienen, dan zal hij dat doen. Loopt die markt echter terug en ontstaan er elders betere mogelijkheden, dan zal hij zijn activiteiten verleggen. Dus als de Nederlandse *overheid* de omschakeling van de wapenindustrie wil bevorderen, moet zij vooral minder wapens kopen en in plaats daarvan de afzet van civiele produkten bevorderen. Deze gedachtengang wordt door wapenfabrikanten, klassieke en niet-klassieke ekonomen en vredesactivisten ('geen straaljagers maar woningen') aangehangen. Hij is niet onjuist, alleen onvolledig en te algemeen.

Als de overheid de wapenproductie in Nederland wil terugdringen, zal zij niet alleen minder wapens in Nederland moeten kopen, maar ook de wapenexport, die voor veel wapenbedrijven doorslaggevend is, aan banden moeten leggen.

Als de wapenmarkt terugloopt en er ontstaan nieuwe mogelijkheden voor civiele bedrijvigheid, is niet gezegd dat die mogelijkheden worden benut. Worden zij wel benut, dan is niet gezegd dat zij tot nieuwe werkgelegenheid in Nederland leiden, laat staan tot werkgelegenheid

in die streken en bedrijven waar de militaire werkgelegenheid terugloopt. De makro-ekonomoom zal, zeker gezien de bescheiden omvang van de militaire werkgelegenheid, geneigd zijn over deze bezwaren heen te stappen. Maar de mensen in de bedrijven en regio's die van wapenproductie afhankelijk zijn eisen terecht dat als de militaire produktie verdwijnt er in hun streek, liefst in hun bedrijf, vervangende activiteiten komen, zodat het gevaar voor de individuele werknemer om werkloos te worden zo klein mogelijk is.

Het is ook de vraag, of je bij voorbaat akkoord moet gaan met een konversiebeleid dat tot de sluiting van alle wapenfabrieken zou leiden. Zolang Nederland voor zijn defensie wapens gebruikt, zie ik niet in waarom die wapens principieel niet in Nederland gemaakt zouden mogen worden. Bovendien (en dit is belangrijker): het is beter het technisch en technologisch potentieel dat sommige wapenbedrijven vertegenwoordigen voor andere doeleinden in te zetten, dan het verloren te laten gaan.

Het doorslaggevende bezwaar van wapenproductie is naar mijn mening, dat die op twee manieren een ongewenste druk op de overheid oplevert. Ten eerste de druk om voor een voortdurende, liefst toenemende stroom van Nederlandse defensieorders en kompensatieorders te zorgen, met als gevolg dat hervormingen van het defensieapparaat, vooral ontwapeningsmaatregelen, worden belemmerd. Ten tweede de druk om akkoord te gaan met wapenexporten die vanuit een oogpunt van buitenlandse politiek niet door de beugel kunnen. Ik heb het nu niet alleen over uitzonderlijke leveranties als die aan Taiwan en Chili, maar ook over de veel minder omstreden wapenverkopen aan diktatoriale regimes in Argentinië, Bolivia, Indonesië, Iran, Marokko en ga zo maar door.

Konversiepolitiek en industriepolitiek

Willen wij bereiken dat de overheid een beleid gaat voeren om de wapenproductie terug te dringen ten gunste van civiele nijverheid, dan houdt dat vooral een zich inzetten voor een konstruktieve industriepolitiek in. Dit is niet de plaats om algemene ideeën over industriepolitiek te herhalen, maar laten wij een paar specifieke industriepolitieke aspecten van het konversievraagstuk bekijken.

De overheid heeft een zeer sterke greep op de markt voor defensiematerieel, zowel in het binnenland als voor wat de export betreft. Tegelijkertijd heeft de overheid veel invloed op de civiele markten die het meest als alternatief voor de militaire produktie in aanmerking komen: energieapparatuur, vervoerssystemen, telekommunikatie, medische apparatuur, de bouw enzovoorts.

Dat betekent, dat de mogelijkheden van de overheid om via de markt de oriëntatie van de Nederlandse wapenindustrie te beïnvloeden op papier gunstig lijken. Een van de eerste stappen die nodig zouden zijn

is dat de overheid ten aanzien van civiele kapitaalgoederen een even duidelijk gestructureerd, dus voorspelbaar, beleid voert als zij dat sinds een jaar of tien ten aanzien van defensiematerieel doet. Het gemiddeld technologisch niveau van de belangrijkste Nederlandse wapenbedrijven is vrij hoog, zodat de voorwaarden voor de invoering van innoverende activiteiten niet slecht zijn. Bovendien beschikken de meeste wapenbedrijven over civiele activiteiten, die eventueel als uitgangspunt voor een civiele heroriëntatie kunnen dienen. Sommige van de betrokken directies streven tot op zekere hoogte een diversifikatie in civiele richting na -- een streven dat misschien aangemoedigd zou kunnen worden.

Tenslotte maken de Nederlandse wapenbedrijven zonder uitzondering deel uit van de kapitaalgoederenindustrie, een sektor die de laatste jaren in Nederland nogal teruggelopen is, maar voor de algehele industriële en economische ontwikkeling van ons land van groot belang is. Het ligt dus voor de hand om een eventuele konversiepolitiek te plaatsen in het kader van een nieuw sektorstructuurbeleid voor de kapitaalgoederenindustrie.

Om nog even op de bezwaren die ik noemde tegen wapenproductie in Nederland terug te komen: wij kunnen ons afvragen welke maatregelen de overheid kan nemen om daaraan tegemoet te komen.

Je zou kunnen denken aan een beleid waarin bedrijven die voor Nederlandse defensieorders en wapenexportvergunningen in aanmerking willen komen verplicht worden civiele activiteiten te ontwikkelen die een korte of langdurige terugval in het militaire werk zouden kunnen compenseren. Dit zou in ieder geval moeten inhouden, dat bedrijven reële plannen voor civiele werkzaamheden ontwikkelen. Maar het lijkt ook nodig een maximumgrens te trekken voor de mate waarin Nederlandse bedrijven van militaire productie afhankelijk mogen zijn.

Dit zal zonder enige twijfel op praktische problemen en weerstanden uit velerlei hoek stuiten. Tot nu toe gold de militaire markt immers als aantrekkelijk, juist omdat een bedrijf in laatste instantie een beroep op de regering kon doen om een defensieorder of een exportvergunning die normaal gesproken niet beschikbaar was uit de hoed te toveren. Dat is precies waar wij vanaf moeten.

Werknemers en vakbonden

Wij kunnen de problemen rond de wapenproductie niet alleen het 'wapenkapitaal' in de schoenen schuiven. Ik heb al aangegeven, dat volgens mij werknemers, vakbonden en vredesbewegers de plank regelmatig misslaan, terwijl zij een belangrijke rol te spelen hebben. De werknemers en hun organisaties moeten van de directies en de overheid maatregelen eisen die de continuïteit van de werkgelegenheid waarborgen. Dat houdt in de wapenbedrijven in, dat de gevaarlijke

eenzijdigheid die boven geschetst is wordt tegengegaan. Nu is de praktijk al te vaak dat men zich veilig waant zolang het militaire werk voortduurt, om moord en brand te schreeuwen als de stroom van wapenorders opdroogt. Het zijn met name de werknemers en hun organisaties die als drukk middel worden gebruikt om de Tweede Kamer en de regering ertoe te bewegen extra geld uit te trekken voor defensieorders of een loopje te nemen met het wapenexportbeleid.

Er is ook veel dat de werknemers en de vakbonden zelf kunnen ondernemen om de ontwikkeling van alternatieve werkzaamheden in gang te zetten. Weliswaar weten wij dat het allerm minst zeker is dat prachtige plannen zoals de voorstellen van de *Lucas Aerospace*-arbeiders in Engeland ook door de ondernemers overgenomen worden. Ik denk dat hun initiatief daarom nog niet fout was, maar dat de onmisbare steun van buitenaf achterwege bleef.

Daarmee zijn wij weer bij de publieke opinie, de vredesbeweging, de politieke partijen en de regering. Tot nu toe kwamen initiatieven om de ontwikkeling van de wapenbedrijven te veranderen van buiten de poort en boekten zij vrij weinig resultaat. Maar stel dat er duidelijke initiatieven vanuit de werknemers zouden komen, die door de vakbonden, de vredesbeweging en door politieke partijen ondersteund worden. Dan zou toch een sterke beweging ontstaan, die meer kans zou maken door het parlement en de regering serieus genomen te worden.

OSACI is een onderzoekscentrum dat zich toelegt op ontwikkelingsvraagstukken, transnationale ondernemingen, wapenproductie en wapenhandel

95

De afgelopen jaren werden twee grote onderzoeksopdrachten uitgevoerd:

* **Het Nederlandse Agrocomplex, i.s.m. enkele (inter)kerkelijke organisaties. Onderzoeksverslagen:**

- Het Nederlandse Agrocomplex en de Derde Wereld (f 15,—)
- De Nederlandse veevoederindustrie en de Derde Wereld (f 12,50)
- Ondernemingen in het Agrocomplex-profiletschetsen (f 12,50)

* **Bewapening en Werkgelegenheid, i.s.m. de Francaanse Samenwerking en Pax Christi Nederland. Onderzoeksverslag:**

- Bewapening en Werkgelegenheid — gevolgen van een vermindering van de defensieuitgaven voor de Nederlandse wapenindustrie; de mogelijkheden voor conversie (f 19,75)

Vergelijk book-review in dit nummer van TPE!